

**POREMEĆAJI U PONAŠANJU
DJECE I MLADIH**

ZBORNIK RADOVA

**BEHAVIORAL DISORDERS
OF CHILDREN AND YOUTH**

BANJA LUKA, 2022. GODINE

**SEDMA MEĐUNARODNA NAUČNA KONFERENCIJA
„DRUŠTVENE DEVIJACIJE“
VII INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
“SOCIAL DEVIATIONS”**

**POREMEĆAJI U PONAŠANJU DJECE I MLADIH
ZBORNİK RADOVA
BEHAVIORAL DISORDERS OF CHILDREN AND YOUTH**

Banja Luka, 2022. godine

Izdavač:

Centar modernih znanja, Banja Luka
Resursni centar za specijalnu edukaciju, Beograd

Glavni i odgovorni urednik:
Prof.dr Nebojša Macanović

Urednici:

Prof. dr Jagoda Petrović
*Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Banjoj Luci*

Prof.dr Goran Jovanić
*Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
Univerzitet u Beogradu*

Naučni odbor:

Akademik prof.dr Miodrag Simović (Banja Luka–BiH), prof.dr Vanda Hajkova (Prague-Czech Republic), prof.dr Borislav Đukanović (Podgorica–Crna Gora), prof.dr Olga B. Mikhailova (Moscow – Russia), prof.dr Aleksandar Jugović (Beograd – Srbija), prof.dr Jasminka Zloković (Rijeka-Hrvatska), prof.dr David Ferenc (Pécs-Hungary), prof.dr Snežana Mojsoska (Skopje-Makedonija), prof.dr Sunčica Dimitrijoska (Skopje-Makedonija), prof.dr Jurka Lepečnik Vodopivec (Koper-Slovenija), prof.dr Goran Nedović (Beograd-Srbija), prof.dr Branislava Popović - Čitić (Beograd-Srbija), prof.dr Goran Bašić (Växjö-Švedska), prof.dr Sonja Kovačević (Split-Hrvatska), prof.dr Nives Ličen (Ljubljana-Slovenija), prof.dr Branislava Knežić (Beograd – Srbija).

Recezenski odbor:

Prof.dr Jagoda Petrović (Banja Luka-BiH), prof.dr Refik Čatić (Zenica-BiH), prof.dr Vladimir Stojanović (Banja Luka-BiH), prof.dr Tatjana Gerginova (Skopje-Makedonija), prof.dr Mirjana Đorđević (Beograd-Srbija), prof.dr Vanda Hajkova (Prague-Czech Republic), prof.dr Petar Rajčević (K. Mitrovica-Srbija), prof.dr Veselin Mićanović (Nikšić-Crna Gora), prof.dr Goran Bašić (Växjö-Švedska), prof.dr Nada Šakotić (Nikšić-Crna Gora), prof.dr Branislava Popović - Čitić (Beograd – Srbija), prof.dr Branislava Knežić (Beograd-Srbija), prof.dr Goran Nedović (Beograd-Srbija), prof.dr Muhamed Omerović (Tuzla-BiH), prof.dr Dragana Bašić (Banja Luka-BiH), prof.dr Goran Jovanić (Beograd-Srbija), prof.dr Vildana Pleh (Sarajevo- BiH), prof.dr Jasminka Zloković (Rijeka-Hrvatska), prof.dr Gordan Radić (Mostar – BiH), prof.dr Nebojša Macanović (Banja Luka-BiH), prof.dr Anita Zovko (Rijeka-Hrvatska), doc.dr Tatjana Marić (Banja Luka – BiH).

Tehnička priprema:
Danijel Jović

Štampa:
Markos

Tiraž:
200

KONCEPT SISTEMSKE REZILIJENTNOSTI: IMPLIKACIJE ZA PREVENCIJSKU PRAKSU

*Branislava Popović-Čitić, redovni profesor,
Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju²*

Apstrakt: Savremena preventivna praksa zasniva se na dizajniranju i implementaciji programa izvedenih na postavkama komplementarnih pristupa preventivne nauke, pozitivnog razvoja mladih i rezilijentnosti. Ne umanjujući značaj preventivnog delovanja baziranog na redukovanju rizičnih i jačanju protektivnih faktora različitih problema ponašanja, te unapređivanja individualnih i sredinskih snaga, resursa, potencijala i prednosti koje su u direktnoj funkciji promocije pozitivnog razvoja mladih, u radu će biti prezentovane konceptualne osnove sistemske rezilijentnosti i implikacije koje primena ovog pristupa može imati u domenu preventivne prakse. Nakon pojmovnog određenja rezilijentnosti i predstavljanja modela multisistemske rezilijentnosti, u centralnom delu rada će, u cilju razumevanja načina funkcionisanja rezilijentnosti u situacijama ugroženosti sistema, posebna pažnja biti posvećena analizi ključnih karakteristika koje se pokazuju zajedničkim za rezilijentnost različitih sistema, te deskripciji procesa perzistencije, rezistencije, oporavka, adaptacije i transformacije kao mehanizama za koje je utvrđeno da stoje u vezi sa rezilijentnošću. Uvažavanjem naučnih potvrda da je rezilijentnost proces koji se manifestuje isključivo u kontekstima nedaća, da su rezilijentni sistemi otvoreni, dinamični i kompleksni, te da uključuju diverzitet, redundantnost i participaciju, promovišu povezanost i demonstriraju eksperimentisanje i učenje, u završnom delu rada, za potrebe unapređivanja preventivne prakse, biće izvedene preporuke značajne za dizajniranje efektivnih programa izgradnje rezilijentnosti.

Ključne reči: rezilijentnost, sistemska rezilijentnost, preventivna praksa, protektivni procesi, programi izgradnje rezilijentnosti

UVOD

U konceptualnim okvirima savremene preventivne prakse važno mesto, pored preventivne nauke i perspektive pozitivnog razvoja mladih, zauzima model rezilijentnosti. Rezilijentnost se široko određuje kao kapacitet sistema da anticipira, adaptira i reorganizuje sebe u uslovima nedaća na načine koji promovišu i održavaju njegovo uspešno funkcionisanje (Folke et al., 2010; Ungar, 2011; Masten, 2014). Danas nema spora da ovaj kapacitet retko jeste osobina samog sistema, već pre rezultat facilitativnih interakcija sa kopostojećim podređenim i nadređenim sistemima koji omogućavaju da sistem ili njegovi delovi dobro funkcionišu tokom i nakon napada, poremećaja ili stresa (Ungar, 2018a). Međutim, uprkos sve većoj popularnosti diskusija o rezilijentnosti u različitim disciplinama, kao što su ekologija, psihologija, javno zdravlje, sociologija, ekonomija, urbani razvoj, arhitektura ili genetika, retki su konceptualni modeli koji objašnjavaju kako je rezilijentnost jednog sistema povezana sa rezilijentnošću drugih kopostojećih sistema. Drugim rečima, iako je rezilijentnost proučavana duž velikog broja različitih naučnih disciplina, sa suštinskim korpusom znanja uspostavljenim u psihologiji i sistemskoj ekologiji, transdisciplinarni pristupi izučavanju rezilijentnosti još uvek nedostaju. Ovakvoj situaciji doprinosi niz problema, poput relativno različitih definicija konstrukta, teškoća u finansiranju multisistemskih istraživanja, metodoloških izazova u dizajniranju dobrih studija, te problema sa analizom složenih izvora podataka koji obično nisu uključeni u iste

---

² popovb@eunet.rs

modele (Ungar, 2021). Uprkos ovim izazovima, sve veće je interesovanje naučnika i istraživača za sagledavanje rezilijentnosti kao multisistemskog koncepta (Liu et al., 2020; Masten, 2020; Masten et al., 2021).

Termin rezilijentnost prate brojne različite definicije, ali se u svima naglašava isto pomeranje fokusa sa sloma i poremećaja na procese oporavka, adaptacije ili širom sistema transformacije pre, tokom i nakon izlaganja nedaćama. Čak i kada je fokusiran na jedan organizam, proces rezilijentnosti se bavi menjanjem stanja jednog ili više sistema kada su izloženi atipičnoj količini stresa. Po svojoj prirodi, dakle, rezilijentnost podrazumeva interakcije kontingentnih i kopostojećih sistema koji pomažu jednom ili više ovih sistema da rade bolje nego što se očekivalo kada su se suočili sa poremećajem. Sam sistem se najopštije definiše kao „grupa ili set srodnih ili povezanih stvari koje se percipiraju ili o kojima se razmišlja kao jedinstvu ili složenoj celini“. Međutim, definisanje sistema njegovim unutrašnjim relacijama i razlikovanje od drugih sistema može biti problematično. Medicinske, psihološke i sociološke nauke, na primer, imaju tendenciju da razmišljaju o sistemima kao lako uočljivim granicama koje razlikuju jedan od drugog čak i kada su u interakciji. Istraživači socijalnoekoloških sistema, sa druge strane, posmatraju sistem na način da se njime obuhvate svi elementi koji interaguju na različitim nivoima jedinstvenog objedinjenog sistema. Drugim rečima, dok medicinski antropolozi mogu da vide mrežu različitih sistema, ekolozi vide jedinstven sistem sa mnogo različitih slojeva, nivoa ili skala. Razlika jeste suptilna, ali može biti značajna za razvijanje teorija jer se, u zavisnosti od perspektive, multipli sistemi mogu posmatrati holistički kao jedinstven sistem sa više nivoa ili kao zasebni sistemi koji kontingentno utiču jedni na druge. Sa aspekta preventivne prakse, posebno u domenu rešavanja socijalnih problema, uobičajeno se, kad god je u pitanju zajedničko delovanje različitih aktera, govori o međusobno zavisnim nadređenim i podređenim sistemima (pre nego o nivoima).

Savremena nauka o rezilijentnosti, bez obzira na određenje samog sistema, zahteva da se u obzir uzmu multipli sistemi ili nivoi sistema (biološki, psihološki, socijalni, veštački i prirodni), budući da nijedna pojedinačna sistemsko varijabla ne može biti u potpunosti odgovorna za složenost procesa povezanih sa rezilijentnošću i rezultujućim ishodima. Stoga je evidentno preusmeravanje interesovanja naučnika sa objašnjenja rezilijentnosti unutar jednog sistema na razvijanje modela koji uvažavaju recipročne interakcije između sistema tokom suočavanja sa spoljašnjim ili unutrašnjim pretnjama njihovoj stabilnosti. Sistemsko razmišljanje i teorije rezilijentnosti zajedno proizvode nove načine razumevanja procesa promene koji uključuju sve sisteme i njihove mnoge delove. Nasuprot jednostavnim objašnjenjima kompleksnih ponašanja, razmišljanja idu u pravcu multisistemskog razumevanja interakcija između dva ili više sistema, sa većim naglaskom na interakcije između sistema i obrasce adaptacije ustanovljene kod bilo kog sistema (Folke et al., 2010).

ODREĐENJE REZILIJENTNOSTI

Nezavisno od definicije ili discipline, istraživači dele zajedničko razumevanje rezilijentnosti kao procesa povezanog sa promenom tokom vremena koja dovodi do željenog ishoda za jedan ili više sistema ili delova sistema. Na primer, u oblasti socijalnoekoloških sistema, kao naučnom području fokusiranom na interakcije između prirodnog okruženja i ljudske aktivnosti, ekstenzivno se istražuju dinamički međuodnosi između promene i stabilnosti, a rezilijentnost se određuje kao perzistentnost odnosa unutar sistema i mera sposobnosti ovih sistema da apsorbuju promene i opstanu, odnosno kao kapacitet sistema da se nosi sa promenom i nastavi da se razvija (Bousquet et al., 2016). U drugim oblastima, uključujući fizičke nauke, takođe su uobičajene teme održivosti i promene. Na primer, u arhitekturi je termin rezilijentnost sinonim za „proces kreiranja održivih i uspešnih mesta koja promovišu blagostanje, razumevanjem šta je ljudima potrebno od mesta u kojima žive i rade“ (Woodcraft et al., 2012). U računarskoj nauci, rezilijentnost umreženih sistema proizvodi „sistem koji nastavlja da nudi prihvatljiv nivo usluge čak i suočen sa izazovima“ (Hutchison & Sterbenz, 2018). Termin rezilijentnost je veoma dobro poznat i u psihološkim naukama, gde su intenzivno proučavani promotivni i protektivni procesi koji deluju kada je biološki, psihološki, socijalni, ekonomski ili politički sistem pod stresom. Jedna od često navođenih definicija, koja uvažava sistemski pristup, široko određuje rezilijentnost kao kapacitet dinamičkog sistema da se uspešno adaptira na smetnje koje prete njegovom funkcionisanju, održivosti ili razvoju (Masten, 2014). Studije humane psihologije

pokazuju da se ovaj obrazac adaptacije može pojaviti na mnogo različitih načina, u rasponu od perzistencije u ponašanju prilikom suočavanja sa stresom do prisiljavanja sistema da se transformišu na načine koji rezultiraju potpuno novim režimima ponašanja kako bi se izbegao stresor. U skladu sa tim, manifestacije psihološke rezilijentnosti su refleksija načina na koji širi sistemi interaguju sa individualnim izborima kako bi proizveli obrasce suočavanja koji su manje ili više efektivni. Ova definicija ima mnogo toga zajedničkog sa određenjima iz udaljenih oblasti, kao što je recimo rezilijentnost na prirodne katastrofe, gde je fokus na sposobnosti pripreme, planiranja, apsorpcije, oporavka ili uspješnije adaptacije aktuelnim ili potencijalnim nepovoljnim događajima (Cutter, 2016). Iz oblasti rezilijentnosti humanih sistema, posebno vredna pomena je definicija koja uzima u obzir promene u multiplim psihološkim, sociokulturnim i institucionalnim sistemima, integrišući i dimenzije socijalne pravde, a koja rezilijentnost određuje kao kapacitet sistema (bilo da je taj sistem pojedinac, zajednica ili institucija) da u kontekstima nedaće navigira ka resursima neophodnim za održavanje blagostanja i sposobnost tih sistema da pregovaraju o promotivnim i protektivnim resursima koji bi bili obezbeđeni na kontekstualno i kulturno smislene načine (Ungar, 2011).

Iako se sve ove definicije fokusiraju na funkcionisanje različitih sistema ili delova sistema, one dele nekoliko sličnosti. Prvo, rezilijentnost postoji samo tamo gde je došlo do perturbacije koja je neuobičajena i stresna za jedan ili više međuzavisnih sistema. Rezultat je destabilizacija koja ugrožava kapacitet sistema da održi svoje funkcionisanje. Drugo, svi rezilijentni sistemi su uključeni u procese jedne ili druge vrste koji im daju mogućnosti da perzistiraju, budu rezistentni, oporave se, adaptiraju ili transformišu. Međutim, kako ovi kontekstualno specifični procesi izgledaju uvek je refleksija stresora koji deluju na sistem, resursa koji su dostupni za zaštitu funkcionisanja sistema i poželjnih ishoda koji se traže. U tom smislu, rezilijentnost je uvek kontekstualno specifična. Treći kvalitet rezilijentnosti reflektuje potrebu za senzitivnošću na lokalni kontekst, uvažavajući različite nivoe moći koje svaki sistem (ili deo sistema) ima i njegov kapacitet da utiče na individualnu ili kolektivnu dobrobit sistema (ili više sistema) u celini. Ova ekspresija moći uvek je stvar pregovaranja koje vodi do kompromisa, budući da se različiti delovi sistema nadmeću za resurse koji su im potrebni da bi se nosili sa unutrašnjim i spoljašnjim stresorima. Sistem se opaža kao rezilijentan samo kada funkcioniše na načine koji se pozitivno vrednuju od strane njegovih konstitutivnih delova ili kopostojećih sistema. Iako ova tri aspekta rezilijentnosti (izloženost atipičnoj perturbaciji, kontekstualna specifičnost protektivnih procesa i pregovarački ishodi) mogu delovati apstraktno, u praksi, rezilijentnost kao odgovor na poremećaje koji proizvode obrasce adaptacije od kojih koristi imaju pojedini delovi sistema više nego drugi, jeste osnova za brojne studije u različitim disciplinama. Sistemsko razumevanje rezilijentnosti ima potencijal da uoči obrasce duž sistema koji objašnjavaju kako rezilijentnost jednog sistema može uticati na rezilijentnost drugih kopostojećih sistema. Što se više zna o načinu delovanja rezilijentnosti, bolje će se moći uticati na sisteme da se menjaju na načine koji su poželjni za različite delove tih istih sistema. Međutim, činjenica je da su istraživači iz prirodnih i humanih nauka retko zajednički istraživali pun obim veza između rezilijentnosti jednog sistema i rezilijentnosti međusobno zavisnih, kopostojećih podređenih i nadređenih sistema.

MODEL MULTISISTEMSKE REZILIJENTNOSTI

Svi sistemi imaju potencijal da ispolje rezilijentnost, ali će ta rezilijentnost reflektovati kapacitet multiplih kopostojećih sistema da dobro međusobno interaguju pod stresom. Obrasci rezilijentnosti su uvek odgovori na kvalitet stresora koje sistem doživljava. Ovo je jedna od stvari po kojoj se studije rezilijentnosti razlikuju od oblasti kao što su pozitivna psihologija, populaciono zdravlje i ekologija, koje sve uključuju istraživanje faktora koji održavaju normativno funkcionisanje povezano sa očekivanim obrascima promene i rasta. Rezilijentnost se, dakle, uvek javlja u kontekstima gde je količina stresa koju sistem doživljava iznad one koja je prihvaćena kao optimalna za funkcionisanje sistema (neki stres je, na kraju krajeva, neophodan i može poslužiti za razvoj zdravih strategija suočavanja za sve sisteme). Drugim rečima, mora postojati iznad normalan nivo izloženosti nedaćama da bi se rezilijentnost pokrenula. Stoga je procena rizika preduslov za razumevanje rezilijentnosti. Rizik je, međutim, retko ograničen na jedan ili dva usko definisana proksimalna sistema, već se, umesto toga, javlja u mešavinama rizičnih faktora na različitim sistemskim nivoima. Studije rezilijentnosti se ne bave razumevanjem ovih rizika niti negativnim posledicama koje prate izloženost riziku (npr. poremećaji, disfunkcije, bolesti), već se, u kontekstima nedaća, fokusiraju na

faktore koji preveniraju potencijalno traumatizirajuće događaje da prouzrokuju slabije funkcionisanje sistema.

Poseban izazov u ovoj oblasti je adresiranje kompleksnosti rezilijentnosti duž međusobno povezanih sistema i kreiranje modela koji bi obuhvatili interakcije između sistema, odnosno objasnili brojne dimenzije rezilijentnosti koje se istovremeno javljaju unutar i između sistema, bilo da je sistem biološki, psihološki, socijalni ili environmentalni. Model multisistemske rezilijentnosti podrazumeva da je rezilijentnost bilo kog pojedinačnog sistema uzajamno zavisna od rezilijentnosti drugih kopostojećih, nadređenih i podređenih, sistema u određenom vremenskom trenutku. Na nivou svakog sistema, rezilijentnost je najpre funkcija kapaciteta i vulnerabilnosti sistema, koji su u interakciji sa aspektima distalnog i proksimalnog fizičkog i socijalnog okruženja sistema na načine da održavaju trenutni režim ponašanja sistema ili ga primoravaju da se promeni. Ove interakcije će imati veći ili manji uticaj na rezilijentnost sistema zavisno od mogućnosti koje su u manjoj ili većoj meri raspoložive i dostižne sistemu, a koje limitiraju sistem da izrazi svoju svrhu ili funkciju. Raspoloživi resursi mogu biti na dohvata ruke, ali ne i dostižni zbog barijera koje se javljaju na različitim nivoima. Osim toga, mogućnosti su pod uticajem tzv. sistema značenja, koji se izražava kroz relativnu moć svakog dela sistema da privileguje rešenja jedne vrste u odnosu na drugu. Konačno, kako sistemi prolaze kroz proces suočavanja sa nedaćama, oni vrše uticaj na druge međusobno zavisne sisteme. Ovi procesi suočavanja mogu se pojaviti kao oporavak prethodnog režima ponašanja, kao adaptacija tekućim nedaćama kroz angažovanje u novim strategijama suočavanja ili mogu da prisile transformaciju kontingentnih sistema koji smanjuju ili ublažavaju izloženost nedaćama u budućnosti. Ovako obuhvatan model rezilijentnosti uzima u obzir sve kompleksne recipročne interakcije koje čine rezilijentnost kontekstualno responzivnom. Njime se proširuje obim istraživanja na obrasce oporavka, adaptacije i transformacije bilo kog sistema, a povećana širina faktora koje treba uzeti u obzir može biti od pomoći za bolje pronalaženje održivih rešenja za „opake“ probleme (socijalne ili kulturalne probleme koje je teško ili nemoguće rešiti zbog njihove kompleksne ili međusobno složene prirode). Dodatno, može biti koristan za interpretaciju nalaza u kojima su multipli sistemi uključeni u uspešan razvoj jednog ili više fokalnih sistema.

Postoje mnoge studije u humanim i prirodnim naukama koje sugerišu da se mora uzeti u obzir duga lista varijabli kako bi se razumeli razvojni procesi koji rezultiraju promenama u režimima ponašanja kontingentnih sistema pod stresom koje pomažu ovim sistemima da ostanu održivi. Do danas, većina studija je uzimala u obzir samo mali broj faktora koji objašnjavaju kako rezilijentnost jednog sistema može uticati na rezilijentnost drugih kopostojećih sistema. Međutim, nova generacija studija koje uključuju daleko veći obim prikupljanja podataka pokazuje da kada se sistemi opišu dovoljno detaljno, mogu se pronaći korelacije između uslova u jednom sistemu i performansi drugih kontingentnih sistema (Ungar, 2018a). U tom smislu, rezilijentnost jednog sistema može značiti da su drugi sistemi rezistentniji na probleme i sposobniji da se oporave, adaptiraju ili transformišu. Jednostavniji modeli rezilijentnosti koji nastoje da objasne rezilijentnost kao promenu u samo jednom ili dva sistema verovatno neće dati dovoljno čvrsta objašnjenja zašto se rezilijentnost javlja ili ne javlja kada su problemi kompleksni i rešenja neodrživa u kontekstima gde postoje multipli oblici nedostataka i stresa. Stoga nije iznenađujuće što se predlažu sve složeniji modeli koji uzimaju u obzir reciprocitet između sistema kako se oni menjaju, sa empirijskim dokazima koji pokazuju da procesi poput oporavka, adaptacije i transformacije jednog sistema doprinose istovremenim ili posledičnim promenama u drugim podređenim ili nadređenim sistemima.

PROCESI REZILIJENTNOSTI

Procesi koji promovišu rezilijentnost mogu biti veoma različiti u zavisnosti od konteksta u kome se pojavljuju. Pregledom literature iz različitih disciplina utvrđeno je da najmanje pet procesa stoji u vezi sa rezilijentnošću, a to su: perzistencija, rezistencija, oporavak, adaptacija i transformacija. Prva dva procesa ne zahtevaju menjanje sistema i u tom smislu prethode aktiviranju rezilijentnosti, dok preostala tri doprinose promenama koje sisteme čine održivijim u kontekstima nedaća.

Perzistencija. Perzistencija odražava postojanost regularnog ponašanja sistema uprkos unutrašnjim i spoljašnjim stresorima koji prete da ga promene. Iako sistem ima kapacitet da se promeni, on taj kapacitet ne realizuje, već svoju energiju usmerava na održavanje stabilnog

funkcionisanja (Hobfoll, 2011). Ovakvo funkcionisanje sistema je jedino moguće ukoliko se spoljašnjim pretnjama bave drugi kopostojeći sistemi koji izoluju fokalni sistem u dovoljnoj meri da mu omoguće da nastavi da funkcioniše bez promena. Iako unutrašnji i spoljašnji faktori napadaju sistem i čine reorganizaciju neophodnom, perzistencija sistema pod pretnjom zavisi kako od njegovog kapaciteta da nastavi da funkcioniše na uobičajeni način, tako i od kapaciteta kopostojećih sistema da ga zaštite od stresora koji bi ga primorali da se promeni. Drugim rečima, perzistencija fokalnog sistema uprkos spoljašnjim uticajima nije samo kapacitet sistema da ostane nepromenjen, već i kapacitet kontingentnih sistema da pruže otpor promeni u ime stabilnog sistema. Perzistencija je zapravo proces kontinuiteta u kome postoji potencijal za promenu, ali sama promena nije bila nužna zato što opterećenje sistema (njegovo iskustvo sa nedaćom) još uvek nije preplavilo resurse koji su mu dostupni i održavaju ga stabilnim. Perzistencijom se može objasniti kako jedan segment sistema ispoljava rezilijentnost čak i kada se drugi delovi istog sistema menjaju, i to stoga što promena na jednom nivou ne menja nužno perzistenciju celokupnog sistema.

Rezistencija. Za razliku od perzistencije gde sistem nastavlja sa uobičajenim ponašanjem zato što ima podršku koja mu je potrebna da izbegne pretnju, rezistencija opisuje proces u kome sistem, koji je u riziku da bude preplavljen unutrašnjim i spoljašnjim stresorima, mora aktivno da koristi svoje resurse kako bi se odupreo kreiranju novog režima ponašanja. Iako rezistencija može delovati isto što i perzistencija, s obzirom da je sistem u mogućnosti da nastavi sa funkcionisanjem čak i kada je perturbacija prisutna, kod procesa rezistencije fokalni sistem održava svoj režim ponašanja tako što aktivno pruža otpor spoljašnjim pretnjama. Samim tim, fokalni sistem je rezilijentan u meri u kojoj aktivno mobilizuje podređene i nadređene sisteme kako bi izbegao promenu. Većina sistema demonstrira obrasce rezistencije pre oporavka, adaptacije i transformacije. Rezistencija može rezultirati održivošću normativnog stanja, ali i obrascima rezilijentnosti koji ugrožavaju dugoročnu održivost sistema u celini. Na isti način, iako to može zvučati paradoksalno, sam čin pružanja otpora promeni može dovesti do toga da jedan deo sistema uđe u novi režim ponašanja koji omogućava većem sistemu da se efektivnije odupre promeni. Pojedini sistemi (npr. politički, biološki ili environmentalni) mogu biti veoma rezilijentni i u stanju da izdrže pritisak ka promeni, čak i kada je režim ponašanja koji održavaju nepoželjan.

Oporavak. Proces oporavka ukazuje da su odbrane sistema, bilo unutrašnje ili spoljašnje, bile nedovoljne za odupiranje perturbaciji, te da je kapacitet sistema da se izbori privremeno kompromitovan. Sam proces oporavka je konceptualno problematičan jer podrazumeva povratak na isti nivo „normalnog“ funkcionisanja koji je bio prisutan pre nego što je sistem napadnut. Međutim, povratak na prethodno stanje je malo verovatan ukoliko su uvedene nove informacije koje pomažu sistemu da se izbori sa napadom. Ovde je zapravo reč o složenom procesu obnove, popravke i adaptacije koji karakteriše individualno i kolektivno kretanje ka novom režimu ponašanja, čak i ako taj novi režim deluje slično kao prethodni. Može se reći da oporavak opisuje povratak sistema na prethodni nivo ili obrazac funkcionisanja (što jeste namera sistema), mada se u stvarnosti zapravo sistemi menjaju usled iskustva sa napadom i oporavkom. Te promene, ukoliko do njih dođe, jesu nenamerne posledice. Drugim rečima, oporavljeni sistem može izgledati i funkcionisati slično svom prethodnom stanju, ali će vrlo verovatno imati nove kapacitete kao rezultat toga što je preživeo napad.

Adaptacija. Za razliku od procesa oporavka koji vraća sistem na prethodno stanje, adaptacija opisuje proces prilagođavanja sistema i učenja novih načina funkcionisanja nakon napada. Sistem menja svoje funkcionisanje da bi bio održiv, što je praćeno istovremenim promenama u drugim sistemima koji su neophodni za prilagođavanje novog režima ponašanja fokalnog sistema. Drugim rečima, adaptacija se odnosi na menjanje sistema na načine koji mu omogućavaju da se dugoročno prilagodi stresu. Međutim, adaptaciju ne treba shvatiti kao kapacitet bilo kog sistema samog za sebe. U pitanju je raznolik set interakcija koje se pojavljuju istovremeno na više nivoa duž multiplih sistema.

Transformacija. Rezilijentni sistem koji se transformiše pod stresom mora da pronađe novi režim ponašanja koji mu omogućava da nastavi svoje prethodne funkcije (ili obavlja nove funkcije), tako što se iskoristi prednosti novih strategija i resursa. Smatra se da svi sistemi imaju kapacitet da se fundamentalno menjaju usled izloženosti stresu, pronalazeći drugačiji režim ponašanja koji više odgovara internim i eksternim pretnjama sa kojima se suočavaju. U nekim situacijama sistem radikalno sam sebe transformiše u nešto novo, dok u drugim slučajevima sistem nameće ili je predmet transformacije sredine koja ga okružuje, što fokalni sistem čini održivijim. Transformacija, kao i adaptacija, opisuje promenu, ali ne predviđa poželjnost promene. Samim tim, transformacija kao

proces rezilijentnosti povezana je sa konstrukcijama značenja koje određuju da li se promena doživljava kao prednost za jedan ili više delova sistema. Uobičajeno se, u većini disciplina, termin rezilijentnost koristi sa pretpostavkom da transformisanje sistema ide u pravcu više, a ne manje, poželjnog i kompleksnog. Ipak, benefiti rezilijentnosti sistema nisu ravnomerno distribuirani duž sistema. Rezilijentni sistemi, stoga, pokazuju kako ekvifinalnost (mnogo načina do istog cilja), što je karakteristika njihovog kapaciteta za adaptaciju, tako i multifinalnost (mnogo poželjnih krajnjih ciljeva putem mnogo različitih načina), što doprinosi nepredvidivim formama transformacije. Koji god da je način transformacije, kapacitet jednog ili više sistema da iskuse rezilijentnost se povećava.

Ovi procesi rezilijentnosti nisu agentični, što znači da sistemi ne biraju jednu strategiju suočavanja u odnosu na druge. Oni, umesto toga, optimizuju svoje funkcionisanje korišćenjem kopostojećih sistema za resurse koji različite strategije čine manje ili više izvodljivim. Promenom resursa koji su raspoloživi i značenja tih resursa za sistem (npr. njihova vrednost) menja se i proces koji sistem koristi da unapredi sopstvenu rezilijentnost. U tom smislu, lokus za promenu koji objašnjava koji proces sistem koristi zavisi koliko od stanja sredine koja okružuje sistem toliko i od sopstvenih resursa sistema da se nosi sa neuobičajeno velikim količinama stresa.

PRINCIPI REZILIJENTNOSTI

Uprkos potencijalu za krosdisciplinarno modelovanje, u literaturi su retki pokušaji sinteze različitih konceptualizacija rezilijentnosti. U skorašnjem kritičkom pregledu sinteza i metasinteza literature o rezilijentnosti iz različitih disciplina (Ungar, 2018a), identifikovano je, na osnovu diferenciranja sličnosti i razlika, sedam konceptualnih klastera koji reflektuju aktuelna razmišljanja o rezilijentnosti duž raznovrsnih istraživačkih studija. Izdvojeni klasteri imaju karakter zajedničkih principa koji u velikoj meri mogu objasniti kako rezilijentnost funkcioniše kada je sistem (humani, veštački ili prirodni) pod stresom, te stoga oslikavaju karakteristike zajedničke za rezilijentnost različitih sistema. U pitanju su sledeći klasteri karakteristika: 1) rezilijentnost se javlja u kontekstima nedaća; 2) rezilijentnost je sistemski proces (identifikovano je pet različitih procesa); 3) postoje kompromisi između sistema u situaciji kada sistem iskusi rezilijentnost; 4) rezilijentni sistem je otvoren, dinamičan i kompleksan; 5) rezilijentni sistem promoviše povezanost; 6) rezilijentni sistem demonstrira eksperimentisanje i učenje, i 7) rezilijentni sistem uključuje diverzitet, redundantnost i participaciju. Iako postoje nijansirane razlike u primeni ovih principa i procesa na humane, veštačke i prirodne ekološke sisteme (Quinlan et al., 2016), dovoljno je potvrda da svaki od njih može biti uzet u obzir prilikom proučavanja načina na koji sistem održava svoje funkcionisanje nakon izlaganja atipičnim stresorima.

Rezilijentnost se javlja u kontekstima nedaća. Studije rezilijentnosti moguće je razlikovati od srodnih istraživanja u oblastima mentalnog zdravlja, socijalnog kapitala ili ekologije po tome što imaju eksplicitni fokus na sistem pod stresom. Iako svi sistemi manifestuju periodične promene u režimu ponašanja usled sazrevanja ili prilagođavanja očekivanim i normalnim promenama u okruženju tokom vremena, sistem pokazuje rezilijentnost samo onda kada je pod stresom ali ispoljava poželjan režim ponašanja, odnosno kada je u stanju da se oporavi, adaptira ili transformiše u uslovima atipičnog stresa. Drugim rečima, rezilijentnost se od obrazaca rasta koji se pojavljuju u predvidivom i optimalnom okruženju razlikuje upravo po opstajanju ili napredovanju u kontekstima pod stresom (Ungar, 2015). Studije rezilijentnosti iz različitih disciplina, iako neznatno drugačije opisuju ovaj princip, upućuju na povratak ravnoteži, bilo kroz proces oporavka, adaptacije ili transformacije, nakon što je došlo do atipične perturbacije ili izloženosti stresu. Nezavisno od adaptivnih strategija koje sistem koristi da bi dostigao i zadržao rezilijentnost, a koje su specifične u odnosu na kvalitet i kvantitet delujućeg stresa, te potencijalnu efikasnost u različitim kontekstima, rezilijentnost će postojati samo ukoliko primenjene strategije moderiraju i ublažavaju kumulativni uticaj izloženosti stresorima.

Rezilijentnost je proces. Rezilijentnost se, duž različitih disciplina, najčešće posmatra kao proces, a ne kao statična osobina sistema (Masten, 2014; Ungar, 2015). Frazom „rezilijentan sistem“ (kao što se, na primer, u psihologiji govori o rezilijentnom detetu, porodici ili zajednici), ukoliko se ona precizno koristi, trebalo bi da se opisuje humani sistem kao rezilijentan samo ako je taj sistem angažovan u kontinuiranom procesu sticanja i održavanja resursa potrebnih za dobro funkcionisanje

pod stresom (Ungar, 2011). Vredan pažnje izuzetak od principa rezilijentnosti kao procesa nalazi se u oblasti socijalnoekoloških sistema gde se rezilijentnost najčešće opisuje kao kapacitet sistema pod stresom (osobina sistema) da dostigne novi prag i postigne ravnotežu, vrati se u prethodno stanje ravnoteže ili se transformiše u novo stanje ravnoteže. U ovim studijama, rezilijentnost se posmatra kao kapacitet svojstven samom sistemu, te je fokus manje na procesima koji omogućavaju da se postigne privremeno stanje ravnoteže nego na deskripciji stanja samog po sebi. Shodno tome, dok ekolozi imaju tendenciju da opisuju rezilijentnost kao stanje sistema u kome je dosegnuta ravnoteža (Folke et al., 2010), psiholozi naginju ka tumačenju rezilijentnosti kao procesa. Drugim rečima, istraživači koji se bave socijalnoekološkim sistemima posmatraju rezilijentnost kao kapacitet sistema da održava homeostazu dok je pod pretnjom, dok psiholozi, već pola veka unazad, vide rezilijentnost kao set protektivnih procesa koji doprinose pozitivnim razvojnim ciljevima. Ipak, veruje se da razlike u opisu rezilijentnosti (osobina ili proces) nepotrebno odvajaju oblasti prirodnih i humanih nauka, te da, uprkos ontološkim nesuglasticama, razmišljanje o rezilijentnosti kao procesu gradi most između disciplina. Može se tvrditi da sistemi svih vrsta učestvuju u procesima koji unapređuju kapacitet njihovih konstitutivnih elemenata da se suoče sa nedaćama, što, zauzvrat, vodi ka promenama u održivosti jednog ili više kopostojećih sistema. Iako postoje kompromisi između sistema (rezilijentnost jednog sistema ostvaruje se na račun drugog sistema), rezilijentnost će uobičajeno karakterisati proces u koji je fokalni sistem uključen da bi dostigao željeno stanje, a ne da bi postigao konačno stanje. Shodno tome, naučnici, da bi pomirili razliku, zaključuju da je rezilijentnost proces koji povećava kapacitet sistema da izdrži ili se adaptira sadašnjem ili budućem napadu. Sistem koji pokazuje rezilijentnost je onaj koji je u stanju da optimizuje svoje kapacitete kako bi se uspešno nosio sa stresom.

Postoje kompromisi između sistema kada sistem iskusi rezilijentnost. Iako sistemi pokazuju tendenciju ka održavanju ravnoteže, rezilijentnost (kao proces) ne znači da svi delovi sistema ili kopostojeći sistemi imaju podjednaku korist kada sistem pokazuje stabilnost. Kompromisi između sistema su uvek evidentni. Koji deo sistema će pokazati rezilijentnost zavisi od tačke gledišta posmatrača i metrike koja se koristi za procenu da li je sistem percipiran poboljšanim ili degradiranim usled napada. Zapravo, perturbacija može proizvesti poželjnije ishode osnaživanjem („čeličenjem“) sistema na stres i činjenjem ga sposobnijim da se sa njim nosi u budućnosti. Drugim rečima, smatra se da su stanja sistema stabilna samo ako ih manje perturbacije osnažuju, a ne uništavaju (Salat & Bourdic, 2012). Sledstveno tome, u svakom iskustvu rezilijentnosti u kome sistem učestvuje (uključujući i fazu vulnerabilnosti pre rasta), doći će do kompromisa – neki delovi sistema će degradirati, dok će drugi biti osnaženi. Uvek će biti pobednika i gubitnika u zavisnosti od toga koji sistem je uspeo da iskusi rezilijentnost, a koji ne. Iako rezilijentnost bilo kog sistema ima potencijal da bude od velike koristi za rezilijentnost drugih kopostojećih sistema moguće je da će proces koprodukcije moći i dinamičke kompeticije za resurse u okruženjima sa fiksnim granicama, a otuda i limitiranim potencijalom za pristup novim resursima, značiti da rezilijentnost jednog sistema može nepovoljno uticati na rezilijentnost drugih sistema. Drugim rečima, rezilijentnost se ne može posmatrati kao linearni set kauzalnih veza, bez uzimanja u obzir kompromisa između sistema. Neuvažavanjem svih aspekata promene sistema na multiplim sistemskim nivoima, veća je verovatnoća za nenamerne posledice na intervencije koje imaju za cilj da povećaju kapacitet sistema.

Rezilijentni sistem je otvoren, dinamičan i kompleksan. Rezilijentnost sistema uobičajeno zahteva da sistem bude otvoren za nove informacije, mada ima izuzetaka kada otvorenost sa sobom nosi vulnerabilnost na spoljašnje pretnje. Sistemi koji pokazuju rezilijentnost integrišu nove informacije kada je to potrebno, dodajući ih svojoj kompleksnosti na način da povećaju raspoložive resurse za suočavanje sa disrupcijom. Rezilijentan sistem pokazuje otvorenost za nova objašnjenja, dovoljno je spreman da se menja i sposoban da integriše nove tehnologije i ideologije kako bi efikasno adresirao pretnje po dugoročnu održivost. Sa druge strane, sistemi koji ostaju zatvoreni, stabilni i jednostavni nisu u stanju da se promene i ispolje rezilijentnost. Kao proces, rezilijentnost je mera koliko dobro sistem integriše environmentalne šokove i inicira nove režime ponašanja. Dok stresori mogu poticati iz samog sistema ili iz kopostojećih sistema, resursi za akomodaciju stresoru su uobičajeno rezultat kompleksnih i recipročnih odnosa između sistema koji uključuju mnogo različitih faktora odjednom (Prilleltensky & Prilleltensky, 2007). Iako se može tvrditi da nisu svi rezilijentni sistemi otvoreni i kompleksni u jednoj vremenskoj tački, ovaj argument je teško održati ukoliko se u analizu uvedu vremenske dimenzije rezilijentnosti. Postoji niz načina da se opišu promene koje

doprinosu rezilijentnosti sistema – ne postoji jedan faktor koji čini sistem rezilijentnim. Priroda svakog sistema (na bilo kom nivou) i kompleksnost dostupnih resursa učiniće sistem više ili manje sposobnim za anticipiranje i reagovanje na promenu. Ukazivanje na kompleksnost i multiple načine manifestacije rezilijentnosti reflektuje naučna nastojanja duž različitih disciplina. Tako se i aktuelna razmišljanja u oblasti psihološke rezilijentnosti pomeraju od determinističkih i pojednostavljenih modela ka kompleksnijim objašnjenjima (Cutuli & Herbers, 2018).

Rezilijentni sistem promovise povezanost. Dok otvorenost opisuje kapacitet sistema da toleriše heterogenost, povezanost se odnosi na to koliko dobro komponente sistema interaguju jedna sa drugom tokom krize. Što je mreža kolaborativnija, veća je verovatnoća da će sistemi rešiti kompleksne probleme (Bodin, 2017). Međutim, ova povezanost je jedino efektivna ukoliko priroda odnosa odgovara zadatku koji treba da bude ostvaren i može da se prilagodi ograničenjima socijalnih i fizičkih ekologija koje utiču na ponašanje različitih aktera. Ostaje otvoreno pitanje mere i vrste povezanosti koja bi bila korisna i kompromisa koji prate sisteme kada rade zajedno. Iako veze mogu ugroziti održivost sistema (s obzirom da su povezani sistemi podložni kontaminaciji, infekciji i dezinformacijama), čini se da je ovo neophodan kompromis da bi sistemi delili resurse i razvijali se. Vrednost povezivanja, kao što je to slučaj i sa drugim principima rezilijentnosti, mora biti procenjena u odnosu na poželjnost ishoda kojima se teži, odnosno okolnost da li veze olakšavaju pozitivan ili negativan razvoj. Rezilijentniji jesu sistemi koji su povezani. Što su oni bolje povezani, veća je verovatnoća da će obezbediti pristup resursima koji su im potrebni da prevaziđu disrupciju u situaciji kada sopstveni resursi postanu preopterećeni. Povezani sistemi imaju tendenciju da bolje rade zajedno kako bi energetski i ljudski sistemi bili rezilijentni. Ipak, s obzirom da povezanost nosi sa sobom potencijal za povećanu vulnerabilnost, mogući benefiti od povezivanja možda neće biti odmah evidentni ukoliko sistem kratkoročno izgleda degradiran nakon perturbacije. Drugim rečima, nekada je teško razlikovati da li je povezanost dobra ili loša.

Rezilijentni sistem demonstrira eksperimentisanje i učenje. Sistemi koji pokazuju rezilijentnost eksperimentišu sa inovativnim rešenjima za stresore kako se oni pojavljuju, učeći iz svakog pokušaja i integrišući neuspeh i uspeh u buduće strategije. Svaki sistem je najefektivniji kada uči iz ranijih pokušaja da se adaptira, a lekcije naučene u jednom sistemu vode ka održivoj promeni u mnogim različitim dimenzijama. Što je sistem bolji u učenju iz ranijih napora da se stabilizuje i bude u stanju da prima pozitivne uticaje od drugih sistema, veća je verovatnoća da će napredovati kada se suoči sa atipičnim stresorom. Drugim rečima, sistemi doživljavaju veću rezilijentnost što više uključe mogućnosti da eksperimentišu sa novim rešenjima, reflektuju na uticaj iskustva i integrišu učenje u buduće napore da se adaptiraju (Cutter et al., 2008). Ova praksa refleksije i akcije može se uočiti kod svih sistema. Dodatno, povezanost između sistema oblikuje mogućnosti za učenje ograničavajući ili pospešujući izloženost novim iskustvima. Svi sistemi moraju da nauče da se adaptiraju i eksperimentišu sa novim načinima snalaženja. Idealno, povratne sprege obezbeđuju da naučene lekcije učine sisteme čvršćim i sposobnijim da se prilagode novim izazovima.

Rezilijentni sistem uključuje diverzitet, redundantnost i participaciju. Sistemi bolje funkcionišu kada su diverzitetniji i imaju dovoljno kompleksne strategije suočavanja da kreiraju redundantnost. U slučaju preopterećenosti i delimičnog neuspeha sistema, veća je verovatnoća da će diverzitetni sistem sa puno uključenih komponenti biti sposoban da generiše nove strategije suočavanja kako bi kompenzovao one koje su bile neuspešne. Koncepti diverziteta, redundantnosti i participacije deluju zajedno. Diverzitet znači da sistem ima dovoljno resursa da funkcioniše kada je kompromitovan ili pod stresom (Hobfoll, 2011). Kada je sistem napadnut, malo je verovatno da će izazov predstavljati isti rizik za sve delove sistema odjednom. Što je sistem diverzitetniji (što ima više načina da reši problem), manje će biti vulnerabilan na perturbaciju i pokazaće više rezilijentnosti (Biggs et al., 2015). Samim tim, sistem je u celini stabilniji ako postoji više komponenti koje su spremne da se uključe kada je jedan deo sistema neuspešan. Redundantnost, pak, nije samo dupliranje resursa ili proširenje mreže učesnika angažovanih u rešavanje problema. Da li će sistem iskusiti rezilijentnost zavisi od toga gde je redundantnost locirana i koliki je njen kapacitet da upravlja opterećenjem nakon pojave krize. Drugim rečima, redundantnost čini sisteme rezilijentnijim, ali, kao što je to slučaj i sa drugim elementima, ona mora biti dovoljno kompleksna i povezana kako bi se osiguralo da rezilijentnost ostane moguća. Konačno, sistemi su, generalno gledano, snažniji kada više elemenata duž više sistema učestvuje. Međutim, veća verovatnoća da će se participacija javiti je ukoliko rešenja koja se traže imaju značenje (važna su za opstanak) za one delove sistema od kojih se

traži da učestvuju (Wessells, 2015). Sumarno, diverzitet uključenih aktera, redudantnost njihovih uloga i njihova aktivna participacija u procesima unapređivanja rezilijentnosti čini sisteme održivijim.

Razumevanje rezilijentnosti multisistemski, sa brojnim kompromisima i kompleksnim obrascima interakcija unutar i između sistema, upućuje da su faktori koji prediktuju rezilijentnost retko fiksirani ili predvidivi u svim okruženjima. Vizuelno, rezilijentnost je isprepletan skup odnosa koji više liče na „tangram“ nego na „puzle“ slagalicu (Ungar, 2021). Slagalice sa slikama su setovi odštampanih delova sa predvidljivim obrascima povezivanja koji se spajaju zajedno na samo jedan unapred određen način. Svaka ivica dela slagalice je namenjena da se pravilno spoji samo sa jednim drugim delom. Upravo je veći deo empirijskih istraživanja o rezilijentnosti tragao za ovakvim „delovima“ i njihovim odnosom sa drugim delovima. Kompleksnost se uvodila uključivanjem sve više i više delova slagalice, ali uz pretpostavku da će se delovi spojiti na neki uređen način. Međutim, metafora sa puzle slagalicom nije teorijski održiva u objašnjenjima navedenih principa rezilijentnosti. Daleko bolja metafora za sistemsku rezilijentnost jeste tangram. Tangram se sastoji od skupa jedinstvenih geometrijskih oblika koji se mogu povezati zajedno u jedan ili više oblika. Razmišljanje o rezilijentnosti kao tangramu omogućava da se u isto vreme uvažavaju obrasci i ekvifinalnosti i multifinalnosti u predikciji rezilijentnosti jednog ili više sistema. Ekvifinalnost, kao što je već pomenuto, podrazumeva multipla sredstva za jedan ishod, dok multifinalnost ukazuje da postoje multipla sredstva za mnoge različite ishode, od kojih svi mogu biti poželjni za sistem pod stresom. U slučaju tangrama (za razliku od slagalice), postoji mnogo različitih načina korišćenja delova u setu da bi se formirao isti oblik ili korišćenja istih delova za kreiranje niza drugih oblika.

PROGRAMI IZGRADNJE REZILIJENTNOSTI

Sistemska razumevanje rezilijentnosti ima značajne implikacije na preventivnu praksu u domenu kreiranja programa koji olakšavaju da se multipli sistemi promene u uslovima iznenadnog ili produženog stresa na način da održe blagostanje i ostvare uspeh. Dobri programi izgradnje rezilijentnosti, kao procesa koji uključuje više sistema da zajedno rade na smanjenju uticaja problema i unapređenju pozitivnih ishoda, gotovo uvek adresiraju problem iz više od jednog ugla, pomažući različitim sistemima da se oporave, adaptiraju ili transformišu. Međutim, iako se programi uobičajeno fokusiraju na jedan sistem u jednom trenutku, dizajneri programa moraju uvek biti svesni drugih sistema koji treba da se promene prilikom rešavanja problema. Menjanje multiplih sistema tokom vremena čini uspeh verovatnijim, čak i u veoma izazovnim kontekstima.

U programima izgradnje rezilijentnosti uvek se kombinuju tri osnovna elementa, što ih i razlikuje od drugih tipova intervencija, a to su: izloženost riziku, poželjni ishodi i protektivni procesi i faktori (Ungar, 2019). Izloženost riziku je uvek kompleksna, multisistemka i teška za predikciju. Procenom rizičnih faktora treba sagledati ozbiljnost i hroničnost rizika (kolika je disrupcija izazvana rizikom i koliko dugo rizik ometa funkcionisanje), okolnost da li rizik utiče na jedan ili na više sistema u isto vreme, kao i način na koji osobe percipiraju rizik (da li krive sebe ili druge za rizik sa kojim se suočavaju) i značenje koje mu pridaju (da li rizik vide kao potencijalni problem, mogućnost za lični rast ili samo kao očekivani deo života). Ishodi su promene koje su poželjne i kontekstualno i kulturalno važne na bilo kom sistemskom nivou. Potrebno je odrediti koji se ishodi pokušavaju postići i šta je moguće u kontekstu konkretnog programa ponuditi. Dobar ishod treba da bude indikator nečega pozitivnog što se javlja uprkos rizicima kojima su osobe izložene ili kojih su svesne. Pritom, rezilijentnost nije ishod, već sredstvo koje se koristi za promociju pozitivnih ishoda u uslovima nedaća. Efektivni programi promocije rezilijentnosti unapređuju pristup protektivnim procesima i faktorima koja povećavaju verovatnoću da će osobe izložene jednom ili više rizičnih faktora ipak postići dobre ishode. Protektivni procesi su filter između rizika i ishoda. Oni determinišu da li će sistem posustati, oporaviti se ili napredovati pod stresom. U pitanju je akcija koja se dešava tokom vremena, a ne jednostavna promena koja se pojavljuje samo jednom. Ovi protektivni procesi su uvek kontekstualno specifični – ono što jednu osobu čini rezilijentnom u jednom setingu može biti od neznatnog značaja u drugom. Lista protektivnih procesa i faktora za koje je utvrđeno da kreiraju pozitivne promene je poduža i uključuje brojne snažne prediktore rezilijentnosti (individualne, relacione, kontekstualne). Problem je što se ovi faktori i procesi prečesto tretiraju kao jednostavni lekovi za veoma složene probleme. Generalno, što je problem kompleksniji, to je kompleksnija

kombinacija protektivnih procesa potrebna ukoliko se programom želi izgraditi rezilijentnost i predvideti budući uspeh. Takođe, što je više protektivnih procesa dostupno u izazovnim kontekstima, to je veća verovatnoća da će se rezilijentnost javiti. Sledstveno ovim elementima, prilikom dizajniranja programa izgradnje rezilijentnosti važno je razjasniti koje rizične faktore program adresira, koji protektivni procesi verovatno doprinese promeni i koji poželjni ishodi jesu najvažniji za kopostojeće sisteme.

Poseban set elemenata koji mora biti uključen u dizajn program, ukoliko se nastoji izbeći rizik od neuspeha, odnosi se na tri koncepta važna za razumevanje rezilijentnosti, a to su: prag stabilnosti, sprege povratnih informacija i kompromisi. U uslovima rizika, sistemi nastavljaju da funkcionišu sve dok ostaju relativno stabilni. Oni su prinuđeni da se menjaju tek kada opterećenje pređe prag njihovog kapaciteta da se nose sa disrupcijom. Kada se to dogodi, sistemi moraju da pronađu načine da se adaptiraju. Ukoliko imaju resurse koji su im potrebni da budu rezilijentni, oni će kreirati inovativne načine snalaženja (tzv. nove režime ponašanja) sa višim nivoom praga stabilnosti. Samim tim, programi mogu pomoći sistemima da osiguraju resurse koji su im potrebni da se nose sa višim nivoima stresa. Povećanje praga sistema tako da može izdržati više stresa odvija se kroz sve tipove programa promocije rezilijentnosti. Da bi iskusili rezilijentnost, sistemi moraju proći kroz krizu i uspostaviti nove pragove koji mogu da prihvate nedaće koje prete da ih poremete. Sledeći element su sprege povratnih informacija koje ukazuju na povezanost iskustava, odnosno na postojanje mreže fidbekova iz jednog iskustva (pozitivnog ili negativnog) u sledeće. Povratne sprege mogu biti pozitivne i promovisati rezilijentnost, ili negativne, čineći sisteme vulnerabilnijim aktuelno i u budućnosti. Konačno, kompromisi upućuju da se rezilijentnost jednog sistema ostvaruje na račun drugog. Otuda je veoma važno imati u vidu da programi jednom sistemu donose rešenje za disrupciju, ali mogu takođe kompromitovati vitalnost drugih sistema. Svaki dobar program vodi računa o pragovima stabilnosti, spregama povratnih informacija i konačnim kompromisima koji rezultiraju kada se unapredi rezilijentnost jednog sistema na račun drugog.

Uvažavajući prethodne napomene, programi izgradnje rezilijentnosti trebalo bi da budu dizajnirani uz poštovanje sedam principa koji imaju karakter svojevrskih preporuka (Ungar, 2018b).

Pomoći osobama da navigiraju. Programi treba da učine resurse raspoloživim, ali i dostižnim, u smislu da osiguraju da osobe znaju da resursi postoje i da im mogu pristupiti kada su potrebni. Drugim rečima, programi unapređenja rezilijentnosti treba da pomažu osobama da efektivno navigiraju ka raspoloživim resursima koji su im potrebni da prevaziđu nedaće. Međutim, nije dovoljno samo osigurati da programi budu raspoloživi i dostižni. Da je tako, svaki program koji se ponudi bio bi uspešan.

Pomoći osobama da pregovaraju. Dizajneri programa treba da imaju na umu da protektivni procesi koji će najverovatnije dovesti do najvećih promena jesu oni koji su najsmisleniji za učesnike u specifičnom kontekstu i datom vremenu. Veća je verovatnoća da će osobe preferirati i koristiti programe čijem su dizajniranju pomogli, te koji su skrojeni po njihovim specifičnim potrebama. Generalno, osobe pokazuju više rezilijentnosti kada su u stanju da pregovaraju o podršci koju žele i ako im se ta podrška pruža na načine koji su smisleni za njih. Ukoliko kreatori programa ponude program koji nije dizajniran uz pomoć korisnika (ili u najmanju ruku, izabran), malo je verovatno da će se njime izgraditi rezilijentnost. Programom se može kontrolisati, kažnjavati, tretirati, ali ne i izgraditi dugoročan kapacitet osoba da se nose sa izazovnim situacijama. Ako, umesto toga, program obezbedi korisnicima ono što im je potrebno na načine koji su za njih smisleni, veća je verovatnoća postizanja uspeha. Princip pregovaranja znači i da programi od samog početka treba da budu dizajnirani na način da odgovore na potrebe korisnika sa veoma različitim i konkurentskim problemima. Iako programi teže fidelnosti, rezilijentnost je isuviše kontekstualno senzitivna da bi se potpunosti moglo pridržavati „propisanog“ načina primene. Stoga, programska uputstva imaju svoju svrhu samo u onoj meri u kojoj inspirišu fleksibilnu primenu ideja na nove populacije u veoma različitim kontekstima. Drugim rečima, programi će najverovatnije biti uspešni ukoliko se prilagode promenljivim socijalnim uslovima i promenama u bio-psiho-socijalnom razvoju pojedinaca. Konačno, pregovaranje može značiti i neintervenisanje ili intervenisanje na najmanje moguće intruzivan način. Učesnici programa nose sa sobom širok opseg problema i različite nivoe izloženosti riziku, te programi treba da imaju kapacite da ponude različite kurikulume, od najmanje do najviše intruzivnih, zavisno od problema korisnika i njihove perzistencije.

Misliti o sistemima. Multisistemski pristup izgradnji rezilijentnosti će verovatno biti efektivniji nego program koji se fokusira na menjanje jednog po jednog sistema. Rezilijentnost jednog sistema utiče na rezilijentnost drugih sistema, s tim da je svaki kontekst pomalo različit. Iz toga sledi da programi treba da adresiraju rizične i protektivne faktore u više od jednog sistemskog nivoa u isto vreme. Najbolji programi obraćaju pažnju na individualne, relacione, socijalne, političke, ekonomske, kulturalne i environmentalne aspekte života pojedinca. Kada jedan sistem iskusi rezilijentnost, uvek će postojati kompromisi koji druge sisteme čine vulnerabilnijim. Procesi rezilijentnosti treba da odgovore na različitost iskustava i multiple nivoe stresa pojedinaca i mogućnosti koje različiti sistemi donose sa sobom. Dobri programi treba da minimiziraju izloženost osobe riziku, ali i da olakšaju pristup procesima koji promovišu rezilijentnost.

Koordinirati servise i podršku. Koordinacija programima olakšava korisnicima kojima je potrebna pomoć da navigiraju kroz lavirint mogućnosti koje su im na raspolaganju. Usluge koje se pružaju zasebno, svaka sa limitiranom ulogom na život korisnika, retko služe dobro korisnicima kada su njihovi problemi kompleksni. Zato najbolje dizajnirani programi koordiniraju usluge kako bi osigurali da što je moguće više izazova bude rešeno istovremeno. Što su programi bolje koordinirani, to će više uspeha svaki od njih verovatno imati. Međutim, postoji mnogo razloga zašto programi ne uspevaju da koordiniraju usluge. Iako različite institucije i organizacije dele zajedničke ciljeve, to ne znači da dobro rade zajedno. Često ne vole da dele resurse, braneći svoj teren kroz ekcesivne specijalizacije ili odupiranje prilikama za saradnju kada dođe do traženja novih izvora finansiranja usluga. Dodatno, visoko specijalizovani programi takođe rizikuju da definišu probleme korisnika na načine koji se uklapaju u njihove uske okvire.

Obezbediti kontinuiranu podršku. Unapređivanje kontinuiteta programa povećava šanse da će učesnici programi postići uspeh. Programi koji obezbeđuju kontinuiranu podršku su efektivniji, posebno kada je podrška koju nude trajna i dovoljno kompleksna da odgovori na brojne potrebe korisnika. Što se više programom obezbedi konzistentan pristup istoj podršci tokom vremena, veća je verovatnoća da će korisnik učestvovati u programu i ostati uključen.

Biti relevantan prostoru i kulturi. Osobe u svakom kontekstu i širom svake kulture verovatnije će prihvatiti pomoć kada im se ona ponudi na načine koji odgovaraju njihovim vrednostima, verovanjima i običajima. Uspešne usluge pokazuju senzitivnost na mnoge različite načine kojima kulturalno različite zajednice rešavaju probleme. Dizajniranje usluga za promociju rezilijentnosti suočava se sa izazovom da programi ne mogu nikada biti univerzalni tako da odgovaraju svima. Kulturalno kompetentni programi znače da voditelji programa ulažu napor da razumeju i slave razlike. Programi ne moraju biti sprovedeni isključivo od strane „kulturalnih insajdera“ sve dok „kulturalni autsajderi“ rade u partnerstvu sa lokalnim savetnicima koji čine da se programi prilagode korisnicima na načine koji su za njih smisleni.

Deliti odgovornost za rešenja. Rešavanje problema korisnika je podeljena odgovornost koja mora uključiti brojne aktere koji su angažovani u pružanju podrške, uključujući i samog korisnika. Programi kojima se obezbeđuje pomoć uvek uključuju multiple stejkholdere, tako da je rezilijentnost retko odgovornost bilo kog jednog pojedinca. Izgradnja rezilijentnosti zahteva zajedničku posvećenost mobilizaciji neformalne podrške koju korisnici već imaju, iz istovremeno kreiranje novih programa dizajniranih da popune praznine u kojima je podrška potrebna. Bolje je pomoći korisnicima da sami nešto učine za sebe nego da to za njih čine drugi, sve dok oni sami imaju dovoljno resursa koji su im potrebni za rešavanje problema i dok su problemi dovoljno mali da mogu da ih reše. Kada to nije slučaj, odgovornost za pružanje pomoći u prevazilaženju izazova mora biti podeljena.

Pojedini od navedenih principa, kao što su navigacija i pregovaranje, jesu osnova gotovo svih efektivnih programa izgradnje rezilijentnosti. Ovo stoga što se rezilijentnost određuje kao sposobnost sistema da navigiraju ka resursima koji su im potrebni (što podrazumeva da su resursi raspoloživi i dostizni) i pregovaraju da im ti resursi budu obezbeđeni na smislene načine. Može se reći da navigacija podrazumeva biranje resursa koji su potrebni, a potom i njihovo pronalaženje. Međutim, navigiranje nema svrhe ukoliko u okruženju ima svega nekoliko, ili uopšte nema, resursa koji su raspoloživi i dostizni. Isto tako, nije dovoljno da se resursi samo postavie pred korisnike ukoliko ih oni sami ne opažaju smislenim i značajnim. Osobe preferiraju da navigiraju ka podršci i mogućnostima za koje misle da će im biti od najveće pomoći. Ukoliko se ponude pogrešni resursi, osobe (čak i ako imaju mnogo izazova) neće pokazati motivaciju da prihvate pomoć koja im se nudi. Stoga, kreatori programa treba da dizajniraju intervencije koje će pomoći osobama da navigiraju i efektivno

pregovaraju, osiguravajući da imaju ono što im je potrebno da reše probleme na načine koji za njih imaju smisla. Preostali principi se pojavljuju u mnogim, ali ne svim programima. Zavisno od populacije koja će učestvovati u programu, kreatori programa uključuju jedan ili više dodatnih principa u programski dizajn.

Konačno, dobri programi izgradnje rezilijentnosti treba da obezbede pristup protektivnim procesima koji pomažu sistemima da se nose sa nedaćama. Što je više nedaća u iskustvu sistema, to više protektivnih procesa, kao esencijalnih elemenata programa, utiče na poželjne ishode. Najčešći procesi koje efektivni programi uključuju u svoj dizajn jesu iskustva za učesnike koja pomažu da se izgrade novi odnosi (što je veći broj i više raznovrsnih tipova odnosa koje program podstiče, veća je verovatnoća da će sistemi imati resurse koji su im potrebni da prevladaju krizu, pri čemu će nove veze više napredovati kada imaju razlog da postoje), podstaknu snažni identiteti (programi su mesta gde učesnici eksperimentišu sa novim identitetima i potvrđuju svoje izbore, tj. programi kreiraju mogućnosti da učesnici upoznaju sebe na nove i bolje načine, nudeći siguran prostor da izraze svoje snage i demonstriraju ih drugima), obezbede iskustva moći i kontrole (programi pomažu učesnicima da povećaju svoj lični osećaj moći i pružaju im realne mogućnosti da donose odluke sami za sebe), promovise socijalna pravda (što više program promovise socijalnu pravdu, to je trajnija rezilijentnost koju učesnici doživljavaju tokom intervencije), unapredi pristup bazičnim materijalnim potrebama (programi uvažavaju socijalne i materijalne barijere sa kojima se učesnici suočavaju i čine sve što mogu da zadovolje osnovne potrebe tokom tretiranja drugih problema), razvije osećanje pripadnosti, odgovornosti za druge, spiritualnosti i svrhe života (programi koji omogućavaju učesnicima da iskuse ova osećanja verovatnije će imati pozitivan uticaj i održati participaciju), te podstakne osećanje kulture i istorijskih korena (programi koriste kulturu učesnika kao sredstvo da obezbede više resursa tokom izazovnih perioda) (Ungar, 2018b). Sva ova iskustva su jednako važna i od suštinskog su značaja za unapređivanje rezilijentnosti i primenu programa za korisnike koji se suočavaju sa značajnim izazovima. Dobri programi pomažu korisnicima da navigiraju ka, što je moguće više, ovakvim iskustvima, istovremeno im pružajući mogućnost da pregovaraju da se svako od njih desi na način koji reflektuje vrednosti i uverenja učesnika. Što se više ovakvih protektivnih procesa osnaži, to će programi biti uspešniji u unapređivanju rezilijentnosti.

ZAKLJUČAK

Koncept sistemske rezilijentnosti počiva na premisi da rezilijentnost svakog sistema međusobno zavisi od rezilijentnosti kopostojećih nadređenih i podređenih sistema. Kvalitet ovih interakcija je šabloniziran, ali nije nužno predvidljiv. Okruženje koje se konstatno menja dovodi do toga da sistemi imaju različit pristup resursima koji su im potrebni da bi se održali ili transformisali. Iako je moguće identifikovati široke kategorije faktora koji utiču na ekspresiju rezilijentnosti sistema, procesi rezilijentnosti uvek će zavisiti od varijabilnosti u izloženosti riziku, dostupnosti resursa i željenih ishoda konkurentskih sistema. Pomoću principa rezilijentnosti, koji se prepoznaju u načinu na koji sistemi upravljaju stresom, moguće je objasniti da li će sistem pokazati rezilijentnost kada iskusi poremećaj u svom funkcionisanju. Dodatno, ovi principi pokazuju da postoje korisne zajedničke karakteristike među rezilijentnim sistemima koje bi se mogle koristiti za bolje razumevanje i modeliranje procesa oporavka, adaptacije i transformacije. Kada se shvate na ovaj način, procesi rezilijentnosti pokazuju i ekvifinalnost i multifinalnost. Štaviše, što se koncept rezilijentnosti više opisuje multisistemski, sa svom svojom složenošću, to će on biti od veće koristi naučnicima, kreatorima politika i onima koji osmišljavaju individualne, institucionalne i ekološke intervencije. Drugim rečima, koncept multisistemske rezilijentnosti ima potencijal za usmeravanje daljih istraživanja, ali i posebnu vrednost za dizajniranje politika i praktičnih intervencija koje imaju najveći potencijal za izgradnju rezilijentnosti humanih, veštačkih i prirodnih sistema.

U pogledu istraživanja, sistemsko razumevanje rezilijentnosti sugerise na potrebu da se uzme u obzir mnogo različitih faktora i multiplih sistema prilikom proučavanja obrazaca perzistencije, rezistencije, oporavka, adaptacije i transformacije. Malo je verovatno da će analiza samo jednog sistema u stresnom okruženju ukazati na kompleksnost procesa koje sistemi koriste da bi opstali pod stresom. Međutim, prelazak sa uskih modela rezilijentnosti (koji se fokusiraju samo na nekolicinu faktora) na proučavanje sistemskih procesa, iako je vredan pažnje, praćen je problemima. Može biti

izuzetno izazovno sprovesti istraživanje na više od jednom (ili moguće dva) sistema u isto vreme. Iako se podrazumeva da nijedna studija ne može da objasni sve varijacije u biološkim, psihološkim, socijalnim i environmentalnim faktorima koji doprinose riziku i rezilijentnosti, novi pristupi istraživanju, veći kapacitet za analizu velikih količina podataka i, još uvek u nastajanju, preferencija ka multidisciplinarnim timovima i transdisciplinarnim perspektivama, unose više kompleksnosti u načine na koje se modelira rezilijentnost. Kada je u pitanju dizajniranje intervencija, sistemsko modelovanje rezilijentnosti podseća praktičare i kreatore politika da razmotre međusobne odnose između sistema prilikom razvijanja i implementacije intervencija usmerenih na povećanje kapaciteta više sistema u isto vreme. Usko razmišljanje o dinamici samo jednog sistema vrlo verovatno neće moći da uvaži kompromise između sistema ili podstakne onu vrstu kompleksnosti koja je potrebna za unapređivanje rezilijentnosti jednog sistema, a da se ne nanese šteta kontingentnim sistemima. Stoga, postoji potreba za fokusiranjem na manje očigledne, ali potencijalno daleko moćnije oblasti intervencije, bez obzira na sisteme na koje treba uticati. Razumevanje načina na koji se sistemi mogu uspešno nositi sa promenom može se unaprediti većom komunikacijom između disciplina, suprotstavljanjem komplementarnih deskripcija rezilijentnosti, te kompariranjem različitih modela rezilijentnosti koji objašnjavaju ponašanje multiplih sistema odjednom.

LITERATURA

- Biggs, R., Schlüter, M., & Schoon, M. L. (2015). An introduction to the resilience approach and principles to sustain ecosystem services in social-ecological systems. In R. Biggs, M. Schlüter, & M. L. Schoon (Eds.), *Principles for building resilience: Sustaining ecosystem services in social-ecological systems* (pp. 1-31). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781316014240>
- Bodin, Ö. 2017. Collaborative environmental governance: achieving collective action in social-ecological systems. *Science* 357(6352), Article eaan1114. <http://dx.doi.org/10.1126/science.aan1114>
- Bousquet, F., Botta, A., Alinovi, L., Barreteau, O., Bossio, D., Brown, K., Caron, P., Cury, P., D'Errico, M., DeClerck, F., Dessard, H., Kautsky, E. E., Fabricius, C., Folke, C., Fortmann, L., Hubert, B., Magda, D., Mathevet, R., Norgaard, R. B., ... Staver, C. (2016). Resilience and development: Mobilizing for transformation. *Ecology and Society*, 21(3), Article 40. <https://doi.org/10.5751/ES-08754-210340>
- Cutter, S. L., Barnes, L., Berry, M., Burton, C., Evans, E., Tate, E., & Webb, J. (2008). A place-based model for understanding community resilience to natural disasters. *Global Environmental Change* 18(4), 598-606. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2008.07.013>
- Cutuli, J. J., & Herbers, J. E. (2018). Resilience in the context of development: Introduction to the special issue. *Journal of Early Adolescence*, 38(9), 1205-1214. <https://doi.org/10.1177/0272431618757680>
- Folke, C., Carpenter, S. R., Walker, B., Scheffer, M., Chapin, T., & Rockström J. (2010). Resilience thinking: Integrating resilience, adaptability and transformability. *Ecology and Society*, 15(4), Article 20. <http://dx.doi.org/10.5751/ES-03610-150420>
- Hobfoll, S. (2011). Conservation of resources theory: Its implication for stress, health, and resilience. In S. Folkman (Ed.), *The Oxford handbook of stress, health, and coping* (pp. 127-147). Oxford University Press. <http://dx.doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195375343.013.0007>
- Hutchison, D., & Sterbenz, J. P. G. (2018). Architecture and design for resilient networked systems. *Computer Communications*, 131, 13-21. <https://doi.org/10.1016/j.comcom.2018.07.028>
- Liu, J. J. W., Reed, M., & Fung, K. P. (2020). Advancements to the multi-system model of resilience: Updates from empirical evidence. *Helion*, 6(9), Article e04831. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2020.e04831>
- Masten, A. S. (2014). Global perspectives on resilience in children and youth. *Child Development*, 85(1), 6-20. <https://doi.org/10.1111/cdev.12205>
- Masten, A. S. (2020). Resilience of children in disasters: A multisystem perspective. *International Journal of Psychology*, 56(1), 1-11. <https://doi.org/10.1002/ijop.12737>
- Masten, A. S., Lucke, C. M., Nelson, K. M., & Stallworthy, I. C. (2021). Resilience in development and psychopathology: Multisystem perspectives. *Annual Review of Clinical Psychology*, 17, 521-549. <https://doi.org/10.1146/annurev-clinpsy-081219-120307>
- Prilleltensky, I., & Prilleltensky, O. (2007). *Promoting well-being: Linking personal, organizational, and community change*. Wiley.
- Quinlan, A., Barbés-Blázquez, M., Haider, J. L., & G. Peterson, D. (2016). Measuring and assessing resilience: Broadening understanding through multiple disciplinary perspectives. *Journal of Applied Ecology*, 53(3), 677-687. <https://doi.org/10.1111/1365-2664.12550>

- Salat, S., & Bourdic, L. (2012). Systemic resilience of complex urban systems. *Journal of Land Use, Mobility and Environment*, 5(2), 55-68. <https://doi.org/10.6092/1970-9870/918>
- Ungar, M. (2011). The social ecology of resilience. Addressing contextual and cultural ambiguity of a nascent construct. *American Journal of Orthopsychiatry*, 81(1), 1-17. <https://doi.org/10.1111/j.1939-0025.2010.01067.x>
- Ungar, M. (2015). Practitioner review: Diagnosing childhood resilience: A systemic approach to the diagnosis of adaptation in adverse social and physical ecologies. *The Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 56(1), 4-17. <https://doi.org/10.1111/jcpp.12306>
- Ungar, M. (2018a). Systemic resilience: Principles and processes for a science of change in contexts of adversity. *Ecology & Society*, 23(4), Article 34. <https://doi.org/10.5751/ES-10385-230434>
- Ungar, M. (2018b). *What works: A manual for designing programs that build resilience*. Resilience Research Centre. <https://resilienceresearch.org/files/WhatWorks-Ungar-WebVersion.pdf>
- Ungar, M. (2019). Designing resilience research: Using multiple methods to investigate risk exposure, promotive and protective processes, and contextually relevant outcomes for children and youth. *Child Abuse & Neglect*, 96, Article 1040908. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2019.104098>
- Ungar, M. (2021). Modeling multisystemic resilience: Connecting biological, psychological, social, and ecological adaptation in contexts of adversity. In M. Ungar (Ed.), *Multisystemic resilience: Adaptation and transformation in contexts of change* (pp. 6-32). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190095888.003.0002>
- Wessells, M. G. (2015). Bottom-up approaches to strengthening child protection systems: Placing children, families, and communities at the center. *Child Abuse & Neglect*, 43, 8-21. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2015.04.006>
- Woodcraft, S., Bacon, N., Caistor-Arendar, L., & Hackett, T. (2012). Design for social sustainability: A framework for creating thriving new communities. Social Life/Young Foundation. http://www.social-life.co/media/files/DESIGN_FOR_SOCIAL_SUSTAINABILITY_3.pdf

THE CONCEPT OF SYSTEMIC RESILIENCE: IMPLICATIONS FOR PREVENTIVE PRACTICE

Branislava Popović-Čitić, full professor

University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation, Belgrade

Abstract: Contemporary prevention practice is based on the design and implementation of programs derived from complementary approaches of prevention science, positive youth development and resilience. Without diminishing the importance of preventive action based on reducing risk and strengthening protective factors of various behavior problems, and improving individual and environmental strengths, resources, potentials and advantages that are in the direct function of promoting positive development of young people, the conceptual basis of systemic resilience and its implications will be presented in the paper including the implications that the application of this approach may have in the field of prevention practice. After the conceptual determination of resilience and the presentation of the model of multisystem resilience, in the central part of the paper, with the aim of understanding how resilience functions in situations of system threat, special attention will be devoted to the analysis of the key characteristics that are shown to be common to the resilience of different systems, and to the description of the process of persistence, resistance, recovery, adaptation and transformation as mechanisms that have been found to be related to resilience. Appreciating the scientific confirmations that resilience is a process that manifests itself only in the contexts of adversity, that resilient systems are open, dynamic and complex, and that they include diversity, redundancy and participation, promote connectivity and demonstrate experimentation and learning, in the final part of the work, for the purposes of improvement of prevention practices, recommendations significant for designing effective resilience building programs will be made.

Key words: resilience, systemic resilience, preventive practice, protective processes, resilience building programs